

К.Беркгоф*

**ЧИ БУЛО РЕЛІГІЙНЕ ВІДРОДЖЕННЯ В УКРАЇНІ
ПІД ЧАС НАЦИСТСЬКОЇ ОКУПАЦІЇ?*****

Аналізується релігійна ситуація на території райхскомісаріату “Україна” під час нацистської окупації, політика окупаційної влади й церковних лідерів. Висвітлюється становище з відвідуванням церков, кількістю парафій певних конфесій, а також із побожністю населення й міжконфесійними конфліктами. Автор приходить до висновку, що під час нацистської окупації спостерігався доволі значний брак інтересу з боку населення до православної церкви й релігії, успадкований від імперського й радянського періодів.

Сучасні історики дедалі частіше звертаються до народної релігійності – теми, дещо відмінної від вивчення історії власне релігійних інституцій¹. У статті розглядатиметься проблема релігійності радянських громадян під час II світової війни. Основна теза, що її обстоює автор, полягає в тому, що багато, якщо не більшість, із цих людей були й залишилися індіферентними до релігії. Мається на увазі те населення, яке історично належало до східнослов'янського православ'я й мешкало в тій частині України, яка під час німецької окупації опинилася під ору-

* Беркгоф Карел – Ph.D., науковий співробітник Центру вивчення голокосту та геноцидів, Амстердам, Нідерланди.

** Перший варіант статті вийшов у "Slavonic and East European Review" (London). – 2000. – Vol. 78. – №3. – Р. 536–567. Переклали: Владислав Гриневич, Людмила Гриневич, Карел Беркгоф.

дою цивільної нацистської адміністрації як райхскомісаріат “Україна”. Розташовані переважно на захід від Дніпра й охоплюючи головним чином територію, що мали досвід двох десятиліть радянської влади, ці землі управлялися райхскомісаром Еріхом Кохом. Територія райхскомісаріату так зростала, що восени 1942 р. він був найбільшою колонією III райху й складався з шести керованих генерал-комісарами бецирків, а також численних, менших за розмірами, територіальних одиниць, керованих гебітскомісарами. Існування райхскомісаріату “Україна” було нетривалим: восени 1943 р. Червона армія повернулася до Дніпра й, перетнувши його, у березні 1944 р. витіснила вермахт із цієї території.

А.Гітлер і його прибічники докладали шалених зусиль, аби реалізувати на цих землях свою расову й економічну утопію. Саме тут, як передбачалося, німецька раса могла б регенеруватися, звільнившись від уявного зла індустріального суспільства. Місцеве населення при цьому мало бути знищеним. Результатом такої політики стали терор і приниження ненімецького населення. Ніколи досі в Україні одночасно не потерпало так багато соціальних і етнічних груп².

Жоден із дослідників релігійності населення в цьому регіоні не може оминути розгляду засад радянської й німецької політики щодо релігії, так само, як і з’ясування причин суперництва між лідерами двох церков – Автономної православної церкви (далі – АПЦ) та Української автокефальної православної церкви (далі – УАПЦ). Позаяк не все цивільне населення, про яке йтиметься, було українцями, уживатиму поняття “місцеві мешканці” в значенні всіх, хто проживав в Україні за часів німецької окупації.

Період до 1941 р.

Революція 1917 р. позначилася великими змінами в церковному житті України. Російська православна церква здобула певну автономію від держави, проте дещо втратила свої позиції в боротьбі з новими конкурентами. У 1920-х рр. у радянській Україні було три православні церкви. Найбільшою з них була Російська православна церква (далі – РПЦ), відома також як “патріарша церква” – від 1918 р. її частина, розташована в Україні, мала автономний статус екзархату, а 1921 р. отримала свого екзарха. 1920 р. на сцену вийшла Українська автокефальна православна церква, а роком пізніше було висвячено її митрополита – Василя Липківського. І хоча це не відповідало строгим канонам православ’я, висвячення спиралося на здавна відомий (хоча й контрверсійний) ритуал священничого рукоположення. Третю течію в православ’ї репрезентувало т. зв. “обновленство” – 1925 р. в Україні його представляла Православна автокефальна соборна церква, яка також мала власного митрополита³.

1927 р. воєвничо-атеїстична радянська влада визнала, що РПЦ має право на існування. Відтоді дві її православні суперниці почали занепадати. Цьому процесові сприяв той факт, що хоча переважна більшість віруючих і надавала перевагу Російській православній церкві, однак занепад інших церков значно стимулювала й сама держава. 1930 р. Українська автокефальна православна церква була змушена оголосити на своєму соборі про саморозпуск. Невдовзі приблизно половину кліру було заарештовано. Роком пізніше інший собор перейменував рештки церкви на Українську православну церкву, яка функціонувала до середини 1930-х рр., коли її митрополита було заарештовано, а парафії закрито. Тим часом 1936 р. було заборонено обіймати церковні посади митрополитові соборної церкви (обновленська), роком пізніше його так само було заарештовано, а всі соборні єпископи цієї церкви були змушені зректися сану. Інакше кажучи, українська автокефальна й соборна (обновленська) ієрархії були знищені радянською владою, залишилася лише Російська православна (патріарша) церква⁴.

Утім, український екзархат РПЦ теж постраждав. Упродовж 1935–1936 рр. було заарештовано двох єпископів, 1937 р. така ж доля спіткала екзарха та інших ієрархів⁵. Нападки на церкву відчувалися й на парафіяльному рівні. Так, на початку 1938 р. були депортовані всі священники Житомирської області. Наприкінці 1930-х рр. у радянській Україні залишилося не більше 100 православних священників (окрім певної кількості підпільних), однак всім їм влада заборонила відправляти службу. Загалом кампанія проти православ'я в Україні мала більш інтенсивний характер, ніж це було в радянській Росії, де все ж продовжували існувати ієрархії РПЦ і обновленської церкви⁶.

У міжвоєнний період православна церква існувала й у Польщі. 1924 р. екуменічний патріарх у Стамбулі визнав її автокефальною (незалежною). Коли Німеччина та СРСР знищили Польщу (1939 р.), та її частина, що опинилася в керованому нацистами Генерал-губернаторстві була перейменована на Православну автокефальну церкву (далі – ПАЦ). Очолив її митрополит Діонісій (Валединський), архієпископ варшавський⁷. Тим часом у західній Волині й східній Галичині, які з 1939 р. перебували під радянським правлінням, більшість православних єпископів дали врочисту обітницю місцеземлетелю патріаршого престолу митрополиту московському й коломненському Сергію (Страгородському). Хоч це було зроблено під тиском, усе ж можна припустити, що серед єпископів були й такі, хто радо позбувся польської автокефалії. А невдовзі розпочалося німецьке вторгнення в СРСР.

Німецька політика й церковні лідери

Одразу після окупації німці почали поширювати в містах і селах України плакати, які виголошували: “Доба сталінського безбожництва минула. Німецька влада дає вам змогу знову вільно молитися”⁸. Представники німецької армії виявилися доволі глибоко залученими в місцеві церковні справи. Командири вермахту видавали накази про відкриття церков, солдати та офіцери навіть допомагали прибирати й реставрувати церковні споруди. Водночас українці, які працювали армійськими перекладачами, наказували православним священникам відправляти службу українською мовою, а в разі її незнання – послуговуватися церковнослов'янською, проте з українською вимовою⁹.

Однак були випадки, коли представники вермахту демонстрували обережність, ба навіть нехтували церковними питаннями. У Херсоні обласна економічна команда виділила місцевому православному кліру 30 тис. руб. на реставрацію церковної будівлі. Це було зроблено в обмін на обіцянку проводити службу церковнослов'янською мовою, письмове зобов'язання про лояльність, а також обітницю відмовитися від “усіх спроб зробити церкву політичним інструментом українських націоналістів”¹⁰. Траплялося, що німецькі солдати перетворювали щойно відремонтовані церкви на стайні¹¹.

Втручання представників вермахту в місцеве церковне життя дратувало вище військове командування, яке заборонило це робити¹². Відтоді німецька армія відігравала переважно посередницьку роль. Наприклад, коли в Борисполі в листопаді 1941 р. місцевий командир наказав провести референдум щодо використання під час відправ української мови й опитувані не погодилися з результатами, він на власний розсуд розпорядився поділити часи богослужіння між прихильниками церковнослов'янської й української мов¹³.

Після заміни військового правління цивільною нацистською адміністрацією було вироблено більш досконалу систему контролю релігійного життя. Усі “українські організації невиробничого й неекономічного характеру” повинні були реєструватися в міських голів та районних шефів, а також були зобов'язані щомісячно інформувати їх про ті зміни, що відбувалися в їхніх структурах та з персона-

лом¹⁴. Своїми розпорядженнями від 8 грудня 1941 р. і 11 липня 1942 р. райхскомісар Е.Кох заборонив проведення церковної служби в будні дні (окрім днів, на які припадали Різдво, Новий (старий) рік та два дні Великодня)¹⁵. Цивільна німецька влада заявила про свою прихильність до ідеї відділення церкви від держави. Наприкінці 1942 р. Е.Кох попередив, що будь-яке порушення цього принципу міськими головами й районними шефами каратиметься звільненням із посад. Офіційні заборони на релігійну освіту в школах призвели до радикальних змін у Західній Волині, де така освіта існувала за польських часів і навіть протягом нетривалого періоду радянської влади¹⁶.

Окрім вищезазначених, були й інші шляхи втручання німців у церковне життя. Зокрема ніколи не дозволялася церковна благодійність, було заборонено відкривати семінарії (винятком стала семінарія автономної церкви в Кременці, що була відкрита з дозволу влади 1943 р.)¹⁷.

Німецька окупаційна адміністрація видавала спеціальні рішення, що мали запобігти утворенню об'єднаної православної церкви. При цьому існувала цілковита заборона на повідомлення про церковне життя в пресі¹⁸. Від середини 1942 р. Е.Кох підтримував конфесію, яка отримала назву Автономна православна церква. Велику роль при цьому відігравала особиста нехоть райхскомісара до автокефалів¹⁹.

Складно окреслити роль гебітскомісарів. Їхні кроки щодо церкви нерідко визначалися особистими мотивами. Дехто використовував загальну заборону на публічні зібрання як привід покінчити з місцевими церковними радами або для заборони святкувань²⁰. Багато гебітскомісарів і ландвіртів (сільськогосподарських керівників) забороняли церковні відправи в певні періоди, особливо під час жнив. Щодо нацистської поліції безпеки (сіпо) та служби безпеки (СД), то вони ретельно перевіряли клір і водночас забороняли й знищували всю поліграфічну продукцію, що її подеколи видавали православні церкви. Слід зазначити, що до літа 1942 р. ці органи рідко втручалися в церковні суперечки. Утім, коли це все ж траплялося, спочатку вони здебільшого схилилися до підтримки автокефалів²¹.

У середині 1941 р. сім православних єпископів опинилися в керованій німцями Західній Україні. 18 серпня 1941 р. архієпископ волинський Алексій (Громадський, 1882–1943 рр.) скликав обласний собор у Почаївській лаврі, розташований у південно-західній частині Волині, біля кордону з Генерал-губернаторством. На соборі Алексій отримав тимчасовий титул обласного митрополита. Утім і надалі православні єпископи відчували свій канонічний зв'язок із Російською православною церквою. Вони називали свою церкву по різному: "українська православна церква", "православна українська церква", "православна церква на Україні", "православна автономна церква на Україні", проте вона стала відомою як Автономна православна церква (АПЦ)²².

Інший собор АПЦ, який відбувся 8 грудня 1941 р., визнав найліпшим кандидатом на досі вакантне місце духовного керівника Київської й Переяславської архієпархії поважного українського патріота архієпископа холмського й підляського Іларіона (І.Огієнка), який перебував у Генерал-губернаторстві. Собор ухвалив рішення просити Іларіона обійняти цю посаду, на що він невдовзі погодився, заручившись дозволом свого зверхника Діонісія, митрополита варшавського. Довгостроковий план, що його плекали церковні діячі, полягав у тому, аби з німецького дозволу скликати спеціальний собор, на якому єпископи, священники й миряни змогли б обрати Іларіона митрополитом Київським і всієї України²³.

Зазначимо, що два ієрархи, які перебували на той час в Україні, не брали участі в цих соборах. Йдеться про єпископа житомирського Полікарпа (Сікорського, 1875–1953 рр.) і архієпископа пінського та поліського Олександра (Іноземцева). Так само, як і Алексій та його прибічники, ці двоє не бажали підпорядковуватися "польській" православній церкві в Генерал-губернаторстві. Утім, вони

також не бажали підлягати патріаршому місцєблєстителєві в Москві – під радянським правлінням вони не визнавали московського патріархату. Полікарп давав зрозуміти, що він бажєє відродити Українську автокефальну православну церкву²⁴. Миряни в Рівному переконували його розірвати всі зв'язки з автономістами на чолі з Алексієм. А надто після того, як останній став називати себе єкзархом України та митрополитом волинським і житомирським. У той час рівненські віруючі вирішили “визнати” Полікарпа “адміністратором” православної церкви в Україні²⁵. Відтак змінилося ставлення цих людей до Діонісія. Раніше його уникали, бо він перебував у Варшаві й був “чужої крові” (росіянином), а тепер до нього зверталися, тому що він став українським патріотом. Коли Діонісію пояснили ситуацію, він 24 грудня 1941 р. видав наказ про те, що вважає Полікарпа “тимчасовим адміністратором православної автокефальної церкви на звільнених землях України”. Трохи згодом, без будь-якого спеціального рішення, прикметник “тимчасовий” зник²⁶.

Конкуруюча православна церква остаточно постала в лютому 1942 р., коли було висвячено трьох нових єпископів (два з них – на соборі). Собор також ухвалив рішення прийняти без повторного висвячення всіх священників Української автокефальної православної церкви, які дожили до цього часу²⁷. Нова церква функціонувала під різними назвами, проте офіційною стала – “Свята православна автокефальна церква на визволених землях України”²⁸.

І автономісти, і автокефали погоджувалися, що архієпископ холмський і підляський Іларіон – оптимальна кандидатура для старшування над православним церковним життям в Україні²⁹. Отже ніщо (у т. ч. й питання підлеглості московському патріархові) не віщувало невдачі на шляху до об'єднання двох конфесій в єдину православну церкву. Проте керівництво райхскомісаріату відмовилося видати Іларіонові санкцію на прибуття до Наддніпрянської України³⁰. Відчуваючи, що вже й так багато дозволено для відродження церковного життя, нацисти активно протидіяли прибуттю українців із Генерал-губернаторства, а отже й прискоренню процесу об'єднання церков. Ця обструкція виявилася доволі руйнівною. Проте в травні 1942 р. Е.Кох пішов іще далі, коли зібраним у Рівному представникам православної церкви було повідомлено, що німецька влада визнає існування в райхскомісаріаті двох православних церков – автономної (АПЦ) на чолі з Алексієм і автокефальної (УАПЦ) під орудою Полікарпа. Священнослужителям було наказано покласти край дискусіям у цій справі³¹. Невдовзі п'ять автокефальних ієрархів довідалися, що буде заборонено висвячення єпископів без попередньої згоди райхскомісара. До 26 травня 1942 р., коли це справді сталося, вони встигли висвятити ще сімох єпископів³².

Найбільш радикально в церковне життя Е.Кох втрутився 1 червня 1943 р., коли було видано положення про законність релігійних організацій. Хоча воно й декларувало свободу віросповідання, насправді релігійне життя було суттєво обмежене. Відтепер генерал-комісар міг усувати з посад керівників релігійних організацій, якщо вважав, що проти них є “застереження загальнополітичного характеру”. Нові ж конфесії мали отримувати ліцензію від Е.Коха, при цьому він міг розпустити ті з них, які, на його думку, становили загрозу “ладу й безпеці” або втягувалися в позацерковну діяльність³³. Е.Кох також не хотів бачити автокефалів у Києві, тож він наказав Полікарпові відкликати звідти двох своїх єпископів. Одному з них – єпископові Мстиславу (Степан Скрипник), який був головою Української ради довіри на Волині – було навіть заборонено перебувати на території, де більшість населення становили українці. Єпископи, щоправда, відмовилися покинути свої резиденції³⁴.

На цьому тлі обидві православні конфесії почали зондувати шлях до зближення. Наприкінці червня 1942 р. Алексій запропонував Полікарпові зустрітися.

Коли восени того ж року було скликано черговий собор УАПЦ, він дав згоду на переговори. Наслідком цього стало проголошення 8 жовтня 1942 р. єдиної Української автокефальної православної церкви, очолюваної не Алексієм або Полікарпом, а Діонісієм³⁵. Однак німецька влада протидіяла акту об'єднання й категорично заборонила будь-які згадки про цю подію в пресі³⁶. Окрім того, існувала й внутрішня опозиція: три ієрархи автономної церкви зажадали, щоб Алексій зняв свій підпис під угодою та відмовився від титулу екзарха. Зрештою 15 грудня Алексій дезавував свою угоду з Полікарпом, натомість за ним залишився титул³⁷.

На тлі об'єднавчих тенденції восени 1942 р. доволі виразно проявилася відверто деструктивна політика нацистів. Представники шістьох генерал-комісарів заявили церковним діячам, що жодна з православних конфесій не повинна поширювати свою владу за межі відповідного бецирку. Крім того, генерал-комісар перебирав на себе безпосереднє керівництво церквами, розташованими в його бецирку. Єпископи, які не проживали в центральному місті, зобов'язувалися туди переїхати. Генерал-комісари повідомили також про те, що вони можуть обирати одного провідного єпископа на церкву. Скликання соборів дозволялося, проте лише за участю єпископів із одного бецирку. Спеціального дозволу потребувало висвячення єпископів і призначення священників. Ба більше, генерал-комісар міг звільнити будь-якого священника. Фактично автокефальна й автономна церкви були розподілені нацистською владою на шість юрисдикцій, унаслідок чого райхскомісаріат "Україна" отримав дванадцять православних церков³⁸. Таке ставлення до православ'я стало версією практикованої нацистами щодо церкви політики "поділяй і володарюй"³⁹.

Нова ситуація викликала зловживання. Найбільш виразно це проявилось в Житомирському бецирку, який очолював бригаденфюрер СС Ернст Ляйзер. За причин, що залишаються нез'ясованими, він наполягав на збереженні двох єпископів, які були, вочевидь, радянськими агентами. У серпні 1942 р. стало відомо, що перед війною автокефальний єпископ Фотій (Тимошук) із Подільської єпархії був визнаний польською державою радянським шпигуном і позбавлений сану. Проте, незважаючи на вигнання Полікарпом Фотія з церкви, той залишився у Вінниці. Він заявляв, що акт возз'єднання церков для нього є рівнозначний примиренню з Москвою, тому, мовляв, він створюватиме "свою, українську, церкву". Генерал-комісар Е.Ляйзер плекав дивну симпатію до цієї людини й призначив його на початку листопада 1942 р. "найвищим представником автокефальної православної церкви". Одного з потенційних суперників Фотія – єпископа житомирського Григорія (Огійчука) – було заарештовано. Його звільнили тільки в середині травня 1943 р., після того, як Полікарп листовно звернувся до Е.Куха. Невдовзі Фотій зник, і його більше ніхто не бачив⁴⁰.

Щойно закінчилися події, пов'язані з Фотієм, як наспів скандал в автономній церкві. На початку 1943 р. до Києва з Північного Кавказу, разом із відступаючими німецькими військами, прибув якийсь росіянин і заявив, що він – єпископ п'ятигорський Ніколай (Автономов). Єпископ автономної церкви призначив його священником, а після побачення з Алексієм для нього навіть була створена нова єпархія в Мозирі (Білорусія). Але невдовзі стали поширюватися чутки про те, що "Ніколай" – самозванець. Цьому сприяла поведінка самого єпископа. Німецька військова розвідка доповідала, що Ніколай – радянський шпигун, проте Е.Ляйзер продовжував опікуватися ним⁴¹.

Окрім православних християн, у райхскомісаріаті були також протестанти й католики. Ставлення до них німецької влади було значно кращим (як у випадку з протестантами), або гіршим (як щодо католиків). Сіпо й СД вважали баптистів і євангельських християн (відомих як "штундисти") нешкідливими паціфістами, тож було видано розпорядження ставитися до них поблажливо. Цивільна

німецька влада зняла заборону на діяльність баптистів і євангельських християн, запроваджену деякими поліцейськими начальниками, сільськими старостами, головами міст і районними шефами⁴². Унаслідок такої політики ці конфесії стали розквітати. Їхні місіонери навіть роз'їжджали Наддніпрянською Україною, проповідуючи та поширюючи свою літературу. У Києві та інших містах створювалися або ж відроджувалися протестантські громади, деякі з них навіть спромоглися налагодити видавничу діяльність⁴³. Іслам також був дозволений. У жовтні 1941 р. громада київських мусульман (приблизно 700 осіб) мала свою мечеть на Подолі⁴⁴.

Натомість нацистська влада переслідувала греко-католицьких (очолюваних митрополитом А.Шептицьким) та римо-католицьких священиків, яких сіпо й СД уважали “передовою сторожею” Ватикану. Коли греко-католицькі священики з Галичини намагалися приїхати до райхскомісаріату, їх завертали назад⁴⁵. Щодо римо-католиків, то тут нацистська ворожість до Ватикану поєднувалася з ворожістю до поляків, які й становили значну більшість християн цього обряду в Україні. Тому римо-католикам відмовляли в приміщеннях для богослужіння, а костели закривали. Інколи католицьких священиків німці розстрілювали: відомо, що лише в Західній Волині було розстріляно 17 ксьондзів. Окупаційна влада закрила костел навіть у Миколаєві, де більшість конгрегації становили етнічні німці⁴⁶. Винятком став Вінницький бецирк, де гебітскомісар дозволив діяльність одного костелу (можливо тому, що більшість із 6 тисяч парафіян були зареєстровані як українці)⁴⁷. Це помітно контрастувало із ситуацією в Генерал-губернаторстві, де нацисти толерували римо-католицьку церкву й навіть надавали дотації греко-католикам та іншим церквам⁴⁸.

Тож офіційне ставлення до церкви в райхскомісаріаті варіювало залежно від конфесії й тривалості німецької присутності. Нацистська політика в церковних справах ставала дедалі деструктивною. Тепер розглянемо питання про роль церкви й релігії в житті пересічних людей.

Побожність населення

Після приходу німців з'явилося багато ознак відродження релігійного життя. Селяни знову стали привселюдно хреститися (дехто робив це, побачивши перші німецькі танки з білими хрестами на бортах). Деінде ще до приходу німців сільські жінки й діти почали носити хрестики, а літні селяни брали участь у німецьких польових відправах⁴⁹. Найбільше ознаки релігійного відродження проявилися у відновленні церков. Церковні споруди наново фарбувалися, на них встановлювалися “дзвони” (зазвичай – залізничні рейки). Там, де до війни церкви були зруйновані, для відправ використовували звичайні будівлі. Люди, які колись приховали ікони, антимінси, релігійну літературу, посуд, рушники та вбрання, тепер діставали їх зі схованок. У містечку Василівка (на південь від Запоріжжя) до церкви було повернуто розкішний іконостас, по частинах урятований різними людьми⁵⁰.

Перші релігійні відправи проводилися навіть до приходу німців. Позаяк священиків не вистачало, села запрошували кліриків із інших місць⁵¹. “Жінки молилися, щоразу утираючи сльози, які дрібними горошинами котилися по щоках. Люди вітали один одного, як на Великдень. “Христос воскрес!” та “Сподобив Господь діждатися цього щасливого дня!” – чулося біля церкви, яку, до речі, було обладнано у звичайному будинку” – згадував очевидець⁵².

Невдовзі з'явилися бажаючі охреститися. Згідно з православною традицією, яка приписує занурення, обряд хрещення часто проводився біля річок. Багато людей вінчалися. Хрещення й вінчання залишалися й надалі сталою ознакою релігійного життя під час окупації⁵³. Траплялися також перепоховання з присутністю священика або без нього, під час яких відкривалися труни з тим, щоби всередині

ну покласти хрест або ікону, але в жовтні 1941 р. ця практика була заборонена⁵⁴. Загалом поховання без участі священника вважалося нелегальним⁵⁵. У цьому контексті заслуговує на увагу історія поховання жертв масових убивств, скоєних НКВС під час радянського відступу. У серпні 1941 р. в Луцьку 3862 тіла розстріляних в'язнів було перепоховано в п'яти братських могилах із панахидою, що її провів Полікарп⁵⁶. Подібне масове перепоховання жертв мало місце в Рівному. Як свідчив командувач дислокованих у райхскомісаріаті німецьких військ генерал Карл Кітцингер, який тоді перебував у Рівному, прибічники Організації українських націоналістів (ОУН) несли портрети Степана Бандери й гасла “Україна для українців!” і “Хай живе Бандера – вождь України!”⁵⁷

Наймасовішим релігійним зібранням за весь період окупації були врочистості на честь святого Іова в Почаївській лаврі. 10 вересня 1941 р., уперше за двадцять років, тут зібралося майже 15 тис. прочан із Правобережжя (за імперських часів збиралися десятки тисяч). Це були переважно жінки, деякі з них добиралися до обителі кілька днів. Святкову подію використали німецькі пропагандисти, які наказали місцевій владі розвісити на стінах храму настінні газети й великі портрети А.Гітлера. Було роздано німецькі прапорці, листівки з портретом фюрера та примірники рівненської газети “Волинь”. Один із портретів несли на чолі процесії. За твердженням очевидців, більшість прочан, які ніколи досі не бачили портрета А.Гітлера, були вражені. За тими ж свідченнями, один старий, побачивши листівку, приязно всміхнувся й сказав: “Це – наш батько Гітлер”. Деякі жінки цілували портрет. Службу правив архієпископ Алексій, який молився за А.Гітлера й вермахт. У проповіді він вимагав завжди згадувати у своїх молитвах фюрера – “найвидатнішого вождя сьогодення, і німецький народ. Принесена німецьким народом жертвна кров ніколи не має бути забутою. Усі українці бажають, щоби наміри й думки фюрера повністю справдилися”⁵⁸.

Як під військовою владою, так і під цивільним німецьким правлінням допоміжна місцева адміністрація сприяла православному християнству. Шеф району міг, приміром, наказати сільським чоловікам відремонтувати церковну споруду⁵⁹. Місцева адміністрація також повернула багато традиційних свят, надавши їм офіційного статусу. Наприклад, київський голова Володимир Багазій запровадив чотирнадцять таких свят. Відзначення релігійних подій за старим стилем було відновлено в багатьох місцевостях⁶⁰.

Німецька військова влада застерігала місцеву адміністрацію проти організації чи заборони будь-якої релігійної діяльності, але марно⁶¹. Шкільні інспектори також “геть забули про демократичний принцип відділення церкви від держави”⁶². Унаслідок цього закон Божий вивчався в багатьох школах упродовж 1941–1942 навчального року. В одній із шкіл Києва, яка, мабуть, була типовою, кожен клас мав такий урок щотижня. У сільській школі в початкових класах вивчався предмет “Мораль”, що обіймав такі теми: “Створення всесвіту”, “Хресні муки, смерть та воскресіння Господа нашого Ісуса Христа”. Вивчали діти також молитву “Отче наш”. Шкільний курс моралі доповнювався цілком секулярними темами про трудову етику, ставлення до людей похилого віку⁶³. Проведення таких занять до середини 1942 р. практично скрізь було заборонене німецькою владою. Хоча були й винятки: у Полтавському бецирку релігійні заняття тривали завдяки інспекторці районних шкіл – етнічній німкені, яка була коханкою районного військового командира⁶⁴.

Є й інші свідчення, що підтверджують загальні релігійні настрої в Україні в досліджуваній період. Зокрема за німецькими переписами населення переважна більшість людей визнала себе православними, незначна кількість – невірними або взагалі не давали відповіді на питання щодо віровизнання⁶⁵. Сліди релігійного способу мислення виявлялися в тому, що деякі українці, зокрема селяни, на-

зивали радянську владу “диявольською владою” або “владою сатани”. В одному селі (під час німецького наступу) чоловік за вісімдесят років скинув картуза й перехрестився: “Не думав уже я, дітки, діджатися цього часу, та ось, бачите, сподобив Господь. Приходить кінець царству Ігемона”⁶⁶.

Однак при більш глибокому вивченні ставлення населення Наддніпрянської України до церкви й релігії є складнішим. Наприклад, масова участь у реконструкції храмів на селі, можливо, була не стільки виявом побожності, скільки зумовлювалася поширенням думки про те, що будівництво є найбільш виразним символом ліпшого життя, на яке люди сподівалися.

Поняття “нове життя” передбачало також наявність вільної від праці неділі. У 1930-х рр. члени селянської родини рідко могли мати щотижневий вихідний в один і той самий день. Проте коли така щаслива нагода випадала, влада нерідко вимагала віддати й цей день для “добровільної” праці. Ясно, що за таких умов людське життя було неспокійним. Коли в 1941 р. німецький військовий капелан запитав про це селян-чоловіків, вони лише висловлювали прокльони, а жінки відверто демонстрували своє незадоволення недавнім минулим. “Вони часто вказували на те, – відзначав він, – що розгром більшовиків став для них карою Божою за боротьбу проти Господа й церкви та, зокрема, за скасування святої неділі”⁶⁷.

Розвідник і учений-славист Ганс Кох був здивований розмахом релігійного відродження в Україні, проте він уважав, що це було реакцією на радянський період – щось на кшталт святкування краху радянської системи⁶⁸.

Щодо хрещення, то, очевидно, тут була певна доля примусу. Активіст комуністичного підпілля в донесенні стверджував, що в Київській та Кіровоградській областях місцева влада видала наказ про хрещення всіх дітей віком до 12 років, та що сільські старости примушували хреститися й тих, хто цього не бажав⁶⁹. Певну роль відігравав також страх, адже згідно з іншим радянським повідомленням, багатьох до хрещення спонукали чутки про те, що, мовляв, нехрещених дітей німці розстрілюватимуть. Останнє, мабуть, було навіяне враженнями від єврейського голокосту⁷⁰.

Правовірні й “самосвяти”

Ще один спосіб дізнатися про рівень релігійного відродження в Україні – задатися питанням: чи справді віруючих хвилювало протистояння між автономістами й автокефалами. Г.Кох, зокрема, висловлював думку, ніби більшість віруючих займала вичікувальну позицію й прагнула, щоби німці самі облаштували цю справу⁷¹. Однак теза про невизначеність вірних здається перебільшеною. Єпископи обох конфесій перебували під тиском мирян, які вимагали надіслати священників⁷², проте щойно люди діставали можливість вибору конфесії, більшість усе ж віддавала перевагу автономній церкві. Восени 1941 р. сіпо й СД підрахували, що майже 55% слов'янського населення тяжіє до АПЦ, тоді як УАПЦ підтримує 40%⁷³. Кількість прибічників УАПЦ дедалі зменшувалася. Не останню роль у цьому, за свідченням колишнього голови церковної ради⁷⁴, відіграло те, що в Києві й поза ним поступово ширилася думка про неканонічність церкви митрополита В.Липківського та її предстоятеля Полікарпа, яких називали “липківці” й “самосвяти”⁷⁵. Колишній голова секції віросповідань Київської міської управи підтверджував це у своїх спогадах. Він указував на те, що більшість православних України підтримувала автономістів⁷⁶. Недаремно один єпископ УАПЦ нарікав на Покровську церкву, що “братія тамошня брідиться нами – “самосвятами” й тужить за Москвою”⁷⁷. У Полтавській області приблизно 80% вірних відвідували служби АПЦ. Більш впливовою, аніж УАПЦ, згідно з німецькими повідомленнями, була ця церква й у безцирку Кривий Ріг⁷⁸.

Удалося виявити лише декілька повідомлень про зміцнення позицій автокефальної орієнтації. Як відзначав генеральний комісар Вальдемар Магунія, восени 1942 р. у Київському бецирку були репрезентовані обидві православні церкви, при цьому південну частину території він характеризував як “дуже автокефальну”⁷⁹. В іншому німецькому повідомленні (серпень 1942 р.), яке ґрунтувалося на розмовах із нацистськими чиновниками, ідеться про те, що автокефали домінують у Черкаській і Кіровоградській областях⁸⁰. Ці повідомлення, напевно, стосуються розподілу парафій.

Свідчень щодо зміни конфесій цілими парафіями, на жаль, замало. Однак можна припустити, що в більшості випадків ішлося все ж про перехід до автономної церкви⁸¹. Активізація переходу парафій із АПЦ до УАПЦ почала спостерігатися на Західній Волині після того, як вона стала повстанською зоною. Утім, є підстави сумніватися в тому, що це відбувалося згідно з бажанням більшості православних, а не внаслідок тиску з боку Української повстанської армії, лідери якої були вороже налаштовані до автономістів.

Щодо неприйняття УАПЦ більшістю віруючих райхскомісаріату, то тут свою роль відігравали принаймні два чинники. По-перше, віруючі вважали цю церкву неканонічною. Важливою була й інша проблема, пов’язана з обов’язковим використанням у церковних відправах української мови – здається, не дуже популярної серед вірних Наддніпряни. У цьому питанні АПЦ виявилася більш гнучкою: церковнослов’янська мова була мовою її літургії, але єпископам дозволялося використання української, якщо більшість парафіян цього бажала. Для автономної церкви в Західній Волині не було незвичним проводити службу частково чи цілком українською та використовувати церковнослов’янську з українською вимовою⁸². Натомість у Наддніпрянській Україні священик, який намагався впроваджувати українську мову в церковну літургію, наражався на невдоволення й спротив із боку парафіян⁸³. У Святошині, передмісті Києва, автокефальний священик попросив хор співати українською мовою. “Але церковна громада цього робити не хотіла, – повідомляв він у грудні 1941 р., – а коли я служив, то старі співці вривалися на крилас і починали співати по-слов’янські й усі управляли, хто що знає”⁸⁴. У київській автокефальній Покровській церкві ранкові відправи було вирішено проводити церковнослов’янською мовою⁸⁵. У Дніпропетровську хтось навіть підклав бомбу під собор, в якому служба провадилася українською мовою. Вибух призвів до незначних ушкоджень споруди та до ескалації боротьби між прихильниками обох конфесій, яка супроводжувалася проявами вандалізму з обох боків⁸⁶.

Не меншим був опір використанню української мови в богослужінні й на селі. Уявлення про це дає протокол регіональної конференції (“собору”) від 20 листопада 1941 р., яка відбулася в Бучі, селі в 25 км на захід від Києва. Тут зібралося 45 вірних і священиків із 13 сіл (5 парафій). Більшість делегатів становили миряни (35 осіб). Автокефальний митрофорний протоієрей із Києва Іван Потапенко закликав присутніх будувати “єдину українську православну автокефальну церкву з однією мовою, духом і керівництвом”. Він указував на важливість “ліквідації залишків ворожих груп, які були штучно створені під впливом жидо-більшовицької пропаганди”.

Як свідчить протокол, ця промова “жваво обговорювалася”: “Україна має бути незалежною, а церква українською, – каже делегат пан Жовківський (Буча). Ми хочемо, щоби Господня відправа була старою, церковнослов’янською мовою, – каже пані Борзаківська з села Буча, росіянка, дуже побожна особа, яка присвятила своє життя рятуванню церкви в Личанську від більшовицького руйнування. У Гостомелі Господня служба правиться українською, ось чому люди не відвідують її, – казали неписьменні жінки з села Шибене Бородянського району. На всі

ці зауваження протоієрей заперечив, що церковнослов'янська мова малодоступна. Типово, однак, що врешті-решт він був змушений зробити поступку – доки друкований український переклад служби Божої не буде доступний, служби можуть провадитися церковнослов'янською, але з українською вимовою. Після короткої дискусії делегати ухвалили рішення відкинути “схизматську агітацію”⁸⁷.

Слід зазначити, що автокефальній меншості в Україні було досить важко усвідомити, що їй протистояла більшість українських православних, тому автономістів вони йменували “росіянами” та “москалями”⁸⁸. Небажання місцевого населення послуговуватися в церкві народною мовою аж ніяк не свідчило про прихильність до російської національної ідентичності. Очевидно на думку більшості віруючих спілкування з Богом вимагало “більш високої мови”, аніж та, яку вони знають. Вони бажали чути в церкві “мову, якою говорив Бог” (за висловом одного селянина)⁸⁹.

Найвагомішу підтримку автокефалам надавала українська націоналістична інтелігенція⁹⁰. Проте й вона не погоджувалася з абсолютною перевагою української мови в церковній службі. Так, у Києві українська православна інтелігенція зрідка відвідувала греко-католицькі служби, які з січня 1942 р. правилися в колишньому римо-католицькому соборі Святого Олександра. Відповідно до традиції, служби тут проводилися церковнослов'янською мовою з українською вимовою, а проповідь виголошувалась українською. Діяльність греко-католицького священика отця Юрія Костюка викликала заздрість із боку місцевих автокефалів, які не мали жодного уявлення про галицьке церковне життя. Голова Української церковної ради Микола Величківський навіть просив цього священика, щоби той відправляв службу в латинському обряді. “Проблема” розв'язалася сама собою, коли в червні 1942 р. отець Костюк отримав від німців наказ повернутися до Генерал-губернаторства⁹¹.

Кількість парафій

Аби визначити розмах релігійного відродження, звернімося до цифр, що стосуються кількості парафій у райхскомісаріаті “Україна” в досліджуваний період. На жаль, більшість адміністративних записів, які містять такі дані, було втрачено або ж вони залишаються важкодоступними для науковців. Приміром, знищено архів Української церковної ради та її автокефального наступника, Вищого церковного управління⁹². Натомість документи, які проливають світло на ситуацію з віросповіданням на парафіяльному рівні (копії оригіналів, що їх районні шефи надсилали до гебітскомісарів), “приховані” серед стосів інших паперів⁹³. Нарешті, усе ще неприступними для дослідників залишаються вивезені з України в 1944 р. документи Полікарпової адміністрації. Отже, єдині доступні для вчених цифрові дані можна почерпнути з видань, де опубліковано первинні й вторинні джерела.

Тож восени 1942 р. автокефальна церква як у райхскомісаріаті, так і в регіонах на схід від нього мала загалом 513 парафій. 298 із них містилися на “Київщині” (очевидно Київська єпархія)⁹⁴. Зрозуміло, що стільки парафій на таку значну територію не є достатнім. Щодо автономної церкви – таких узагальнюючих даних не існує.

Фрідріх Геєр – німецький солдат, який був обізнаний із релігійним життям в Україні, підрахував, що парафії обох православних церков, відновлені до літа 1943 р., становили близько 2/3 дореволюційної кількості парафій у Київській та половину в Житомирській єпархіях. За його ж підрахунками відновлені в Подільській і Вінницькій єпархіях парафії автономної церкви дорівнювали лише третині дореволюційних⁹⁵.

Подана нижче таблиця демонструє кількість православних парафій у тому вигляді, як це подається в літературі. На жаль, подібних відомостей немає стосовно будь-яких із п'яти автономних і п'яти автокефальних єпархій⁹⁶. Якщо не подано посилання на інше джерело, то це означає, що наведені дані запозичено з роботи Геєра⁹⁷.

Єпархія (конфесія, єпископ/архієпископ, генерал-бецирк)	Кількість парафій
Поділля (автономна, Дамаскін [Малюта], Волинь-Поділля)	Приблизно 500 на жовтень 1942 р., ⁹⁸ зменшилася до 250 восени 1943 р.
Луцьк і Ковель (автокефальна архієпархія, Полікарп [Сікорський], Волинь-Поділля)	Понад 400 на поч. жовтня 1943 р.
Кременець і Рівне (автокефальна, Платон [Артем'юк], Волинь-Поділля)	Приблизно 80 наприкінці 1943 р. ⁹⁹ чи 220 на поч. жовтня 1943 р.
Житомир (автономна, Леонтій [Филипович], Житомир)	300 влітку 1943 р.
Вінниця (автономна, Євлогій [Марковський], Житомир)	298 восени 1943 р.
Житомир (автокефальна, Григорій [Огійчук], Житомир)	100 влітку 1943 р.
Київ (автономна, Пантелеймон [Рудик], Київ)	410 наприкінці 1942 р.
Полтава й Лубни (автономна, Веніамін [Новицький], Київ)	Принаймні 140 на поч. 1943 р.
Київ (автокефальна, Никанор [Абрамович], Київ)	298 на 1 вересня 1942 р. ¹⁰⁰
Умань (автокефальна, Ігор [Губа], Київ)	60 у вересні 1942 р. ¹⁰¹
Полтава (автокефальна, Олексій [Потульницький] і Сильвестр [Гаєвський], Київ)	150 в 1943 р., за винятком Лубен ¹⁰²
Єлизаветград, включно з Ново-Миргородським вікаріатом (автокефальна, Михаїл [Хороший], Миколаїв)	Понад 100 у жовтні 1942 р., надалі кількість зменшувалася ¹⁰³
Дніпропетровськ (автономна, Димитрій [Маган], Дніпропетровськ)	318
Січеслав (автокефальна, Геннадій [Шиприкевич], Дніпропетровськ)	Понад 100 до Різдва 1942 р., згодом понад 150 ¹⁰⁴

Якщо кількість парафій, про які йдеться в таблиці, підсумувати та при цьому врахувати, що деякі дані можуть дублюватися, то загалом виходить 3500. Можна припустити, що 10 епархій, які не ввійшли до списку, покривають до 1 тис. парафій. Таким чином, приблизна кількість парафій автономної й автокефальної церков у райхскомісаріаті “Україна” – території, на якій станом на 1 січня 1943 р.¹⁰⁵ офіційно мешкало 16 910 008 мешканців – становила 4,5 тис. Це означає, що на кожних 3750 мешканців припадає лише одна церква. Тож попри спроби відродити церковне життя після років радянських переслідувань, кількість парафій залишалася доволі низькою.

Відомості щодо ситуації в містах тільки підтверджують загальне враження. Наприклад, у Києві діючі церкви переважно знаходилися на околицях. Частково це пояснювалося тим, що радянська влада знищила більшість розташованих у центрі церков, а німці не передали храм Святої Софії (який вони, мабуть, розглядали як готський пам’ятку) для проведення богослужінь. Успенський собор Печерської лаври (XI ст.) також не можна було використовувати, позаяк його було підірвано в листопаді 1941 р. Дослідники вважають, що вчинили цей вибух не комуністичні агенти, а Головне управління безпеки райху¹⁰⁶. Таким чином у Києві для служби Божої було відкрито лише один великий собор – Андріївську церкву. Вона була передана автокефалам, які мали у своєму розпорядженні ще дві церкви¹⁰⁷. Решта церков міста (25) перебували в розпорядженні автономної церкви (весна 1943 р.)¹⁰⁸. У соборі Святого Володимира перша (автономна) служба відбулася лише 19 вересня 1943 р. – вона присвячувалася другій річниці німецького панування¹⁰⁹. Таким чином, у Києві загалом було обмаль парафій. У Дніпропетровську налічувалося 10 діючих православних церков, усі вони належали автономній церкві. Як і в Києві, тамтешню церковну ситуацію не можна було порівняти з дореволюційною, коли в місті було 27 церков. Полтава також мала 10 православних храмів, тоді як Вінниця – лише 7 (п’ять із них належали автономній церкві)¹¹⁰.

Відвідування церков

Судити про ступінь релігійного відродження в Україні за часів німецької окупації можна також і за участю населення в церковному житті. Багато хто відвідував церкву під час важливих релігійних подій. 1942 р. велика кількість людей прийшла до Дніпра на Водохреща. Наступного року, 19 січня, 60 тис. людей зібралися біля дніпропетровського Преображенського собору, утворивши двокілометрову процесію до Дніпра¹¹¹. Великдень відзначався повсюдно. 1943 р. святкова процесія в Дніпропетровську була настільки великою, що змогла обернутися довкола собору лише один раз замість трьох¹¹². На селі у Великодніх святах брало участь майже все населення. У ці дні комендантська година скасовувалася й селяни розважалися співами, піснями бандуристів та грою акторів аматорських театрів¹¹³. Повернулося в Україну відзначення Спаса та колядування¹¹⁴.

Цікаво, однак, наскільки все це було чимось більшим, аніж простим бажанням використати законну підставу для святкування?¹¹⁵ У цьому контексті, очевидно, важливо звернути увагу на відвідування населенням церков у несвяткові дні. Ганс Кох уважав, що кількість таких відвідувань до 1943 р. зросла¹¹⁶. Що стосується селян, то брак свідчень не дає змоги робити якісь певні висновки. Один німець у селі на півдні України в 1942 р. бачив літніх жінок, дівчат і дітей, які юрилися біля входу до маленької церкви. Він не помітив там ані хлопчиків, ані молодих чоловіків, які, на його думку, збирали врожай і, очевидно, не цікавилися релігією¹¹⁷.

За інформацією Ф.Геєра, “величезний ринок у Полтаві був щонеділі зранку заповнений тисячами селян, які прибували сюди, співаючи й сміючись, на своїх саях і підводах, щоби торгувати. Рідко хто з них не відвідував місцеву церкву,

яка, наново вибілена й підштукатурена, здіймалася над метушнею¹¹⁸ (незрозуміло, якого часу стосуються ці події – до чи після приходу німецької цивільної адміністрації). Інші німецькі повідомлення, які ґрунтуються на твердженнях українських пропагандистів, свідчать, що в середині 1943 р. відвідування церков у декількох районах було “дуже високим”¹¹⁹. Водночас радянський агент повідомляв, що “зазвичай літні люди” ходять до церкви, а один селянин із Київської області в розмові з автором статті по війні сказав, що “ніхто не ходив”¹²⁰. Загалом свідчення щодо сіл сумнівні.

Що ж до великих міст, то тут відомості про відвідування церков більш певні. Зокрема за одним із свідчень у 1941 р. й на початку 1942 р. київська Андріївська церква, де співав “державний хор”, була вщерть заповнена¹²¹. Проте надалі, як писав Ф.Геєр, тут і повсюди в місті були відправи, які не відвідувала жодна людина. Наполягаючи на тому, що “секуляризм” домінував у Києві, він наводив слова одного киянина: “У що кияни вірять? У шмат хліба. Це все!”¹²² Так само, згідно з донесенням НКВС, восени 1942 р. відвідування церков у Дніпропетровську було “незначним, в основному завдяки людям похилого віку”¹²³. У Вінниці в середині 1943 р. церкви мали єпископів, клір і хори, проте, як згадував український націоналіст Михайло Селешко, жодна не збирала великої кількості вірних, і тому храми “світили пусткою... Навіть літні люди рідко ходили до церков”¹²⁴. Усе це дає підстави стверджувати, що хоча масштаби відвідування храмів мешканцями міст у 1941 й 1942 рр. незрозумілі, проте стосовно 1943 р. ясно, що вони були помірними.

Можна назвати принаймні декілька причин, чому відвідування церкви в селі й, особливо, у місті, не було масовим. На селі свою роль відігравали німецькі заборони. Відвідування церкви заборонялося на свята, які припадали на буденні дні або на суботні вечори, на середину дня в неділю, а подекуди навіть і на цілу неділю. У разі недотримання заборони, німці виганяли порушників із церкви й наказували священику її зачинити. Розлючений місцевий ландвірт міг відшмагати людей батогами або стеком. Священиків часто примушували брати участь у збиранні врожаю¹²⁵. Страх бути затриманим у церкві, або навіть депортованим до Німеччини, так само міг зменшувати кількість відвідувачів¹²⁶. Мало місце й побоювання виявити себе віруючим християнином із огляду на можливе повернення радянської влади¹²⁷. Щодо останнього, то йшлося переважно про мешканців міст, позаяк селянам релігійні переконання сусідів здебільшого були добре відомі.

Проте головною причиною того, чому люди залишались осторонь церкви, була байдужість. Очевидець свідчив, що, як і до 1941 р., людям ішлося передусім про хрещення¹²⁸. Вони також з прохолодою ставилися до своїх пастирів, котрих, як стало одразу зрозуміло, використовувало гестапо (всі нові священики мали підписати зобов’язання шпигувати за своєю громадою)¹²⁹. Крім того, німці ретельно перевіряли священиків, а їхні інформатори стежили за панотцями, аби з’ясувати, якою мірою вони виконують указівки гебітскомісарів спонукати парафіян до співпраці¹³⁰. 20 квітня 1942 р. (день народження А.Гітлера) всі священики були зобов’язані молитися за нього під час спеціальних відправ, і вони, як повідомлялося, “частково” це робили¹³¹. Відомо, зокрема, що отець Н.П.Стукало з Олександрії (місто на схід від Кіровограда), отримував щотижневі інструкції від німців. Цей приклад був типовим. На початку 1942 р. інший (можливо й той самий) священик із Олександрії висловив у своїй проповіді думку про те, що німці можуть і піти. Панотцеві пощастило, коли після п’ятдесяти ударів різками його відпустили живим¹³².

Народне неприйняття священиків проявлялося здебільшого в містах Наддніпрянської України. Не раніше жовтня 1941 р. ті кияни, які ще не встигли оговтатися від шоку, викликаного недавнім винищенням євреїв у Бабиному Яру, безсумнівно були обурені, коли автокефальні священики вихваляли німців і назива-

ли їх “біловолосими лицарями”¹³³. Не останню роль відіграло й те, що чоловіки, сини та брати парафіянок були мобілізовані до Червоної армії. Тож коли отець Стукало став закликати свою конгрегацію допомогти німцям “розбити ворога”, відвідування церкви зменшилося. Літні люди казали, що церква стала “розпусною”¹³⁴.

Слід звернути увагу й на генераційні відмінності. Є цікаве свідчення, що стосується молодих жінок із колишньої польської Західної Волині. Коли Червона армія 1944 р. повернулася в цей регіон, один із солдатів попросив місцеву дівчину пришити гудзик на його одязі. Це було в неділю, і його прохання викликало переляк віруючої: “Тріх!”¹³⁵.

У Наддніпрянській Україні ситуація була іншою. Ті, кого можна було окреслити як комсомольське покоління (народжені в 1920-х–1930-х рр.), мало цікавилися церквою. Переважна більшість чоловіків і багато жінок цього покоління взагалі не відвідували церкви. Вони допомагали реконструювати храми, проте робилося це передусім із почуття солідарності, а також тому, що вони досі ніколи не бачили служби. На початку осені 1941 р. сіпо й СД підраховали, що принаймні половина молодого покоління дотримується атеїстичних поглядів¹³⁶. Молодь швидко з’ясувала, що церковна служба не є такою цікавою, як, скажімо, кіно. Вони або не відвідували церкву, або, як зазначав вищезгаданий М.Селешко, ходили до неї “тільки як до театру. Послухають як співає хор і виходять. Про богослужіння молоді казали, що “нічого собі, гарна вистава” й на тому кінець. Нарікали, що від усього віє нудьгою, бо щонеділі одну й ту саму виставу повторюють”¹³⁷. Молоді люди в церкві часто поводитись як у цирку, приміром торкалися священницьких шат¹³⁸. Загалом молодь відвідувала церкви “значно менше, аніж у досовітський час”¹³⁹.

Німецький капелан, який тривалий час перебував в українських селах, відзначав, що “релігійне життя” за німців існувало “лише там, де воно було до комуністів, тобто серед старшого покоління – тих, кому було понад 35 років”. Молоді (до 25 років) майже всі були “цілковито відсторонені й індіферентні” щодо релігії¹⁴⁰. Слід указати на те, що й багато людей за 35 років теж були байдужими до релігії. Характерний приклад: як доповідали сіпо й СД на початку серпня 1941 р. з Вінниччини, “відмови від (церкви – *Авт.*) не спостерігається, однак відверта підтримка надходить лише від деяких жінок і літніх чоловіків. Молода генерація й селяни середнього віку, здається, байдужі в цьому відношенні, проте також братимуть участь (у церковних відправах – *Авт.*), коли запитують”¹⁴¹. Згідно зі спостереженнями радянського партизана, ця участь була вмотивована страхом: “Люди середнього віку насправді ходять (до церкви – *Авт.*) лише для того, щоби не привертати уваги, – писав він, – тому що релігійні люди помічають тих, хто не відвідує церкви та погрожують розповісти комендантові, що, мовляв, такий і такий симпатизує більшовикам”¹⁴². Хоча ця розповідь і не підтверджена іншими джерелами, але такі ситуації могли бути. В одному з радянських повідомлень (кінець 1941 р.) навіть стверджувалося, що церкву відвідує тільки невеличка частина населення літнього віку, а більшість скептично налаштована стосовно відкриття церков і висловлюється про це іронічно¹⁴³. Такі ж настрої спостерігалися (особливо серед селян) в індустріальних районах, де сіпо й СД відзначали “помітну індіферентність”¹⁴⁴.

Після того, як було впроваджено цивільний нацистський режим, а відокремлення церкви від держави знову набуло сили, молоді селяни стали демонструвати неповагу до народної побожності. Адміністрація автономної єпархії у Вінниці навіть скаржилася на це німцям¹⁴⁵.

Баптистські та євангельські місіонери проводили публічні збори в селах і містах райхскомісаріату “Україна”. В одному з радянських документів згадується про “великий потяг до сектантських релігійних течій” на Правобережжі Дніпра. Однак і тут траплялися випадкові люди, які під час зібрання совалися на місцях,

перепитуючи один одного: “Хто їм дозволив тут Євангелію проповідувати?” Присутні войовничі атеїсти були змушені мовчати, проте при вигляді місіонерів “злість викривляла їхні обличчя”¹⁴⁶. Удалося виявити лише одне повідомлення, написане на підставі зібраних українськими пропагандистами розвідувальних даних, про те, що в середині 1943 р. молоді люди в Житомирському й Київському безцирках “часто” відвідували церкву¹⁴⁷. Проте інші свідчення спонукають до серйозних сумнівів щодо цього. Насправді той факт, що чимало молодих людей із вищою освітою стали священиками під час війни, міг свідчити про різні мотиви, у тому числі й про відсутність іншої роботи чи просто бажання уникнути фізичної праці¹⁴⁸.

***

Таким чином, релігійне відродження на терені райхскомісаріату “Україна” існувало, проте воно було скромним за масштабами. Відкривалися храми, до них поверталися єпископи та священики, але з часом німецька влада здебільшого перешкоджала церковному життю. І, що найважливіше, більшість молоді та людей середнього віку мали небагато чи взагалі не мали поваги як до православної церкви, так і до самої релігії. Ця байдужість не була чимось цілковито новим. Досі ми мало знаємо про природу й глибину народної побожності серед українців і росіян наприкінці імперського й на початку радянського періодів, проте історики схильні зійтися на тому, що вже за тих часів люди дедалі втрачали інтерес до релігійності, ба навіть ставали антиклерикалами. Існувала й інша тенденція, що охопила меншу кількість населення: перехід до протестантизму (баптизму або євангельського християнства)¹⁴⁹. Здійснене автором дослідження дозволяє зробити висновок про те, що обидві тенденції – секуляризація й перехід до протестантизму – були дуже поширеними в райхскомісаріаті “Україна”. Загалом під час нацистської окупації спостерігався доволі значний брак інтересу населення до православної церкви й релігії, успадкований від імперського й радянського періодів.

¹ Див., приміром, працю: *Säkularisierung, Dechristianisierung, Rechristianisierung im neuzeitlichen Europa: Bilanz und Perspektiven der Forschung*. – Göttingen, 1997.

² *Berkhoff K.* Harvest of Despair: Life and Death in Ukraine under Nazi Rule. – Cambridge, Mass., 2004. Першоджерела подано та розглянуто в: *Berkhoff K.* Ukraine under Nazi Rule (1941–1944): Sources and Finding Aids [Parts 1, 2] // *Jahrbücher für Geschichte Osteuropas*. – Bd. 45. – 1997. – №1. – S.85–103; №2. – S. 273–309.

³ *Bociurkiw B.* The Renovations Church in the Soviet Ukraine, 1922–1939 (далі – The Renovations Church) // *Annals of the Ukrainian Academy of Arts and Sciences in the US*. – Vol. 9. – 1961. – №1–2 (27–28). – P. 52, 62–67.

⁴ *Bociurkiw B.* The Soviet Destruction of the Ukrainian Orthodox Church, 1929–1936 // *Journal of Ukrainian Studies*. – Vol. 12. – 1987. – №1 (Summer). – P. 5–12, 14; *Heyer F.* Die Orthodoxe Kirche in der Ukraine von 1917 bis 1945. – Kūln, 1953. – S. 114.

⁵ *Heyer F.* Op. cit. – S. 115–116, 118–120, 125.

⁶ *Ibid.* – S. 126; *Bociurkiw B.* The Renovations Church. – P. 72.

⁷ *Heyer F.* Op. cit. – S.144; Державний архів Київської області (далі – ДАКО). – Ф. Р-2412. – Оп. 2. – Спр. 199. – Арк. 75.

⁸ Науково-довідкова бібліотека центральних державних архівів України, Київ, колекція “Афіші та плакати окупаційного періоду”, од. зб. 764 сп.

⁹ *Heyer F.* Op. cit. – S.171; *Fireside H.* Icon and Swastika: The Russian Orthodox Church under Nazi and Soviet Control. – Cambridge, Mass., 1971. – P. 118; *Ярославський О.* [Лев Чайковський?] Від Сяну по Дінець (Зі спогадів перекладача) // Вісті братства колишніх вояків І УД УНА. – Т. 7. – 1956. – №7–8 (69–70) (липень–серпень). – С. 21.

¹⁰ Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАВОВУ). – Ф. 3676. – Оп.1. – Спр. 50. – Арк. 27.

¹¹ *Гартимів М.* Землею українською // На зов Києва: Український націоналізм у II світовій війні: Збірник статей, спогадів і документів. – Торонто, Нью-Йорк, 1985. – С. 146.

¹² *Fireside H.* Icon and Swastika – P. 118; *Bienert W.* Russen und Deutsche: Was für Menschen Sind das? Berichte, Bilder und Folgerungen aus dem Zweiten Weltkrieg. – Stein am Rhein, 1990. – S. 92.

¹³ ДАКО. – Ф. Р-2412. – Оп. 2. – Спр. 199. – Арк. 19–20; *Рубачук М.* Відродження церковно-ре-

лігійного життя в звільненому німецьким військом Золотоверхому Києві й області. – Б. м., б. д.

¹⁴ ДАКО. – Ф. Р-2292. – Оп. 1. – Спр. 2. – Арк. 23 зв.

¹⁵ Гордієнко В.В. Німецько-фашистський окупаційний режим і православні конфесії в Україні // Український історичний журнал. – 1998. – №3 – С. 114, 115.

¹⁶ Heyer F. Op. cit. – S. 189, 199–200; Власовський І. Нарис історії Української православної церкви. – Т. 9 (XX ст.). – Ч. 2. – Нью-Йорк, Баунд Брук, 1966. – С. 239.

¹⁷ Власовський І. Зазнач. праця. – С. 235, 236; Heyer F. Op. cit. – S. 197–199, 205; Дублянський А. Тернистим шляхом: Життя митрополита Никанора Абрамовича: До 20-ліття архієпископського служіння, 1942–1962. – Лондон, 1962. – С. 40.

¹⁸ ДАКО. – Ф. Р-2412. – Оп. 2. – Спр. 199. – Арк. 6, 7, 16; Heyer F. Op. cit. – S. 127, 172.

¹⁹ Armstrong J. Ukrainian Nationalism – Englewood, 1990. – P. 155; Heyer F. Op. cit. – S. 212, 213, 217, 218.

²⁰ Власовський І. Зазнач. праця. – С. 227, 228; Гаюк С. Водохрепці // Літопис Волині (Вінніпер). – Т. I. – 1953. – Ч. 1. – С. 85, 86; Архів Гуверського інституту війни, революції й миру. – Alexander Dallin collection, box 2, folder 14, Professor Hans Koch, HURIP interview, fol.9. Перша сторінка рукопису зберігається в: box 7, folder 6, fol. 9.

²¹ Дублянський А. Зазнач. праця. – С. 40; Власовський І. Зазнач. праця. – С. 236, 237; Wilhelm H.-H. Der SD und die Kirchen in den besetzten Ostgebieten 1941/1942 // Militärgeschichtliche Mitteilungen. – Bd. 55. – 1981. – №1. – S. 86.

²² Цими єпископами були: архієпископ Алексій (Громадський), м. Кременець; його перший вікарій єпископ Полікарп (Сікорський), м. Луцьк; його другий вікарій єпископ Антоній (Марценко), м. Камінь-Каширський; його третій вікарій єпископ Симон (Іванівський), м. Острог; архієпископ пінський та польський Олександр (Іноземцев); єпископ Веніамін (Новицький), м. Пінськ; єпископ чернівецький Дамаскін (Малюта). Джерело: Кішковський А.І. (без назви, огляд статті В.Алексєва) // Вестник Института по изучению СССР (Мюнхен). – Т. 2. – 1958. – №27 (травень–серпень). – С. 130, 131.

²³ Власовський І. Зазнач. праця. – С. 211, 212.

²⁴ Див.: Величковський М. Сумні часи німецької окупації (1941–1944 рр.) // Визвольний шлях. – Т. 12. – 1965. – №5. – С. 520, 521; Русская православная церковь и Великая Отечественная война: Сб. церковных документов. – М., [1943]. – С. 67; Перше засідання Української ради довір'я на Волині // Волинь (Рівне). – 1941. – 7 вересня. – С. 2. Подібні питання розглядаються в кн.: Лисенко О.Є. Церковне життя в Україні. 1943–1946. – К., 1998.

²⁵ Див.: Власовський І. Зазнач. праця. – С. 210, 228; Мартирологія українських церков: У 4-х тт. (далі – Мартирологія). – Торонто, Балтимор, 1987. – Т. I. – С. 737; Власовський І. Як було з обранням на київську катедру архієпископа Іларіона (Огієнка) року 1941 // Церква і нарід (Вінніпер). – 1949 (квітень–травень). – С. 21, 24–26.

²⁶ Власовський І. Як було... – С. 26; Heyer F. Op. cit. – S. 174; Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі – ЦДАГОУ). – Ф. I. – Оп. 23. – Спр. 41. – Арк. 47, 47 зв.; Дудко Ф. Інтерв'ю з владикою Полікарпом (від власного кореспондента) // Волинь. – 1942. – 26 лютого. – С. 3.

²⁷ Єпископами, висвяченими на соборі, що відбувся в Пінську, були: Никанор (Абрамович) чигиринський та Ігор (Губа) уманський. Висвячення здійснили Полікарп, Олександр і, можливо, єпископ Юрій (Кореністов) берестейський. Останній сам був висвячений 8 лютого Полікарпом і Олександром (Єдина православна церква в Україні // Волинь. – 1942. – 19 лютого. – С. 1).

²⁸ ДАКО. – Ф. Р-2412. – Оп. 2. – Спр. 199. – Арк. 68; Власовський І. Нарис історії... – С. 177.

²⁹ Власовський І. Як було... – С. 23; Нестеренко А. Митрополит Іларіон: служитель Богові й народові. – Вінніпер, 1958. – С. 78.

³⁰ Алексій робив запит із цього приводу (ЦДАВОВУ. – Ф. 3206. – Оп. 1. – Спр. 78. – Арк. 34).

³¹ Див.: Власовський І. Нарис історії... – С. 221.

³² Більшість висвячень єпископи Никанор (Абрамович) та Ігор (Губа) здійснили з 9 по 17 травня в Києві в невеличкій церкві біля Свято-Андріївського собору. Новими єпископами стали: Фотій (Тимошук) подільський, Григорій (Огійчук) житомирський, Мстислав (Степан Скрипник) переяславський, Сильвестр (Гасвський) лубенський, Мануїл (Тарнавський) білоцерківський, Михаїл (Хороший) елизаветградський (кіровоградський). Того ж місяця був висвячений Геннадій (Шиприкевич) січеславський (дніпропетровський) (Луцьк, 24 травня). Надалі було висвячено ще чотири єпископи: Володимир (Малець) черкаський (місце висвячення 23 червня невідоме, став вікарієм новомиргородським), Сергій (Охотенко) мелітопольський (місце й дата висвячення невідомі), Платон (Артем'юк) заславський, потім кременецько-рівненський (Київ, 2 й 25 серпня 1942 р.), В'ячеслав (Лисицький) дубенський (Луцьк, 13 вересня 1942 р.).

³³ Мартирологія. – Т. I. – С. 747, 748.

³⁴ Див.: Власовський І. Зазнач. праця. – С. 238; Armstrong J. Op. cit. – P. 155; Мартирологія. – Т. I. – С. 750.

³⁵ Див.: Мартирологія – Т. I. – С. 729–731; Власовський І. Нарис історії... – С. 241–243; Дуб-

- лянський А. Зазнач. праця. – С. 46, 47; *Armstrong J.* Op. cit. – Р. 154, 155.
- ³⁶ Див.: *Власовський І.* Зазнач. праця. – С. 243, 248; Мартирологія. – Т. I. – С. 742, 743.
- ³⁷ Там само. – Т. I. – С. 731–733, 735; *Власовський І.* Зазнач. праця. – С. 246.
- ³⁸ Див.: Мартирологія. – Т. I. – С. 751–754; *Власовський І.* Зазнач. праця. – С. 249, 252, 253; *Дублянський А.* Зазнач. праця. – С. 43; *Архієпископ Михайл Мої* зустрічі з Іваном Власовським // Іван Власовський: Пропам'ятна книга. – Торонто, 1974. – С. 95.
- ³⁹ *KleYmann C.* Nationalsozialistische Kirchenpolitik und Nationalitätstendenzenfrage im Generalgouvernement (1939–1945) // *Jahrbücher für Geschichte Osteuropas* – Bd. 18. – 1970. – №4. – С. 575.
- ⁴⁰ *Heyer F.* Op. cit. – С. 213–216; *Власовський І.* Нарис історії... – С. 230, 250–252.
- ⁴¹ Див.: *Heyer F.* Op. cit. – С. 216, 217.
- ⁴² Мартирологія. – Т. I. – С. 745, 746; *Хуртовина П.* [Подворняк М.]. Під небом Волині: (Воєнні спомини християнина). – Вінніпег, 1952. – С. 102–104.
- ⁴³ *Любомиренко Б.* З Христом в Україні. Записки віруючого за роки 1941–1943. – Вінніпег, Торонто, 1973. – С. 76, 81, 90, 101, 102; *Нищик С.* Шлях віри. – Вінніпег, Детройт, 1975. – С. 85; ДАКО. – Ф. Р.-2412. – Оп. 2. – Спр. 199. – Арк. 64; *Коровицький І.* Відродження церкви в Україні та Києві. – Київ, 22 липня 1942 р.
- ⁴⁴ ДАКО. – Ф. Р.-2412. – Оп. 2. – Спр. 199. – Арк. 64; *Малюженко Л.* Київ за 1942 р. // Наше минуле. – 1(6). – 1993. – С. 163, 164.
- ⁴⁵ Мартирологія. – Т. I. – С. 745, 746; *Heyer F.* Op. cit. – С. 179.
- ⁴⁶ ЦДАВОВУ. – Ф. 3206. – Оп. 1. – Спр. 26. – Арк. 30 зв., 33 зв., 34; United States National Archives (далі – USNA). – Microcopy T-84. – Roll 120. – Frame 419181; *Fleischhauer I.* Das Dritte Reich und die Deutschen in der Sowjetunion. – Stuttgart, 1983. – С. 164; *Armstrong J.* Op. cit. – Р. 153; *Zielicki Z.* Āycie religijne w Polsce pod okupacją 1939–1945. – Katowice, 1992. – С. 602; Ereignismeldung UdSSR. – №128. – 3. XI. 1941. – С. 5, 6; Meldungen aus den besetzten Ostgebieten. – №5. – 29. V. 1942. – С. 12; Ibid. – 10. VII. 1942. – С. 2. Останні дві назви – мімеографовані доповіді сіпо й СД, які зберігаються на мікрофільмах у: USNA. – T-175. – Rolls 233–236.
- ⁴⁷ ЦДАВОВУ. – Ф. 3206. – Оп. 1. – Спр. 26. – Арк. 28.
- ⁴⁸ *KleYmann C.* Op. cit. – С. 582, 596, 598.
- ⁴⁹ *Heyer F.* Op. cit. – С. 171; ЦДАГОУ. – Ф. 166. – Оп. 3. – Спр. 259. – Арк. 9 зв; Ereignismeldung UdSSR. – №120. – 21. X. 1941. – С. 10.
- ⁵⁰ *Bienert W.* Op. cit.; Ereignismeldung UdSSR. – №81. – 12. IX. 1941. – С. 15; *Пігідо-Правобережний Ф.* «Велика Вітчизняна війна». – Вінніпег, 1954. – С. 120; *Жалоба О.* [Залеський О.]. У сорокаліття походу на схід (спомини перекладача) // Календар-альманах «Нового шляху» 1982. – Торонто, 6. р. – С. 93; *Михалевич Н.* До Києва! Фрагмент зі спогаду // На зов Києва. – С. 225–226, а також у: *Власовський І.* Зазнач. праця. – С. 232, 233.
- ⁵¹ *Heyer F.* Op. cit. – С. 170, 171; *Пігідо-Правобережний Ф.* «Велика Вітчизняна війна». – С. 149.
- ⁵² *Пігідо-Правобережний Ф.* Зазнач. праця. – С. 120 (описано події в селі Стайки на Київщині). Див. також: *Хуртовина П.* Під небом Волині. – С. 88.
- ⁵³ *Паньківський К.* Від держави до комітету. – Нью-Йорк, Торонто, 1957. – С. 104; Український голос. – 1942. – 12 березня. – С. 4; *Власовський І.* Зазнач. праця. – С. 232, 233; Мартирологія. – Т. I. – С. 744; *Heyer F.* Op. cit. – С. 171.
- ⁵⁴ *Wilhelm H.-H.* Op. cit. – С. 84; *Юнацький Є.* Україна очима італійських кореспондентів у другій світовій війні // Самостійна Україна. (Нью-Йорк). – Т. 18. – 1965. – №8 (198). – С. 23.
- ⁵⁵ ЦДАГОУ. – Ф. 1. – Оп. 22. – Спр. 122. – Арк. 99.
- ⁵⁶ *Леонід Д-ський [sic!]*. – Похорон у Луцьку // Літопис Волині. – Т. I. – 1953. – №1. – С. 71–74.
- ⁵⁷ *Самчук У.* На білому коні: спомини і враження. – Вінніпег, 1972. – С. 183.
- ⁵⁸ ЦДАГОУ. – Ф. 1. – Оп. 23. – Спр. 41. – Арк. 26, 27. Це донесення, очевидно, було написане німецьким кореспондентом. Див.: *Самчук У.* Зазнач. праця. – С. 204, 205.
- ⁵⁹ ДАКО. – Ф. 2210. – Оп. 1. – Спр. 3. – Арк. 112.
- ⁶⁰ ДАКО. – Ф. Р.-2412. – Оп. 2. – Спр. 2. – Арк. 72; Український голос. – 1941. – 25 грудня. – С. 1.
- ⁶¹ Напр.: ДАКО. – Ф. Р.-2418. – Оп. 1. – Спр. 13. – Арк. 3, 3 зв.
- ⁶² Бібліотека і музей, Осередок української культури і освіти, Вінніпег, Манітоба, Канада. – Рукописний документ, датований 1945 р., *Павло Тернівський [Жигадло І.]*. Спогади емігранта. – С. 57. (Дякую панові Маркові Цариннику за надання цього документа).
- ⁶³ *Гриневиц Клавдія Яківна*, українка, 1930 р. н., село Клиніці Кіровоградська обл., інтерв'ю автора, Київ, 10 серпня 1995 р.; ДАКО. – Ф. Р.-2505. – Оп. 1. – Спр. 5. – Арк. 14, 15, 25, 27, 29, 30, 34; Спр. 8. – Арк. 11, 24.
- ⁶⁴ *Heyer F.* Op. cit. – С. 200, 201; *В'юн Г.* Під знаком Червоного Хреста в Полтаві 1941–1942 рр.: Спогад-звіт для історії. – [Neu-Ulm]. – 1973. – С. 29.
- ⁶⁵ Серед 335 139 мешканців Києва на 1 квітня 1942 р. лише 110 оголосили себе невірними, 473 не дали відповіді, інші були зареєстровані як православні (338517 осіб), римо-католики (8898

осіб), протестанти (3051 особа), інші християни (233 особи), мусульмани (714 осіб), «іншого віросповідання» (143 особи) // *Малюженко Л.* Зазнач. праця. – С. 163, 164.

⁶⁶ *Пігідо-Правобережний Ф.* Зазнач. праця. – С. 56, 57; *Хуртовина П.* Зазнач. праця. – С. 96; *Туркало К.Т.* Тортурі: Автобіографія за большевицьких часів. – Нью-Йорк, 1963. – С. 192.

⁶⁷ *Власовський І.* Зазнач. праця. – С. 232; *Benz E.* Die religiöse Lage in der Ukraine: Erlebnisbericht eines Divisionspfarrers. Als Manuscript gedruckt. – Marburg (Lahn), 1942. – S. 15, 16.

⁶⁸ Koch H., HURIP interview, fol. 8. У цьому післявоєнному інтерв'ю Г.Кох навіть сказав, що тут проявився дивний опортунізм. Українці, можливо, хотіли вразити німців, яких вони очікували побачити релігійними. Проте, на думку автора, це мало ймовірно.

⁶⁹ ЦДАГОУ. – Ф. 1. – Оп. 22. – Спр. 123. – Арк. 64.

⁷⁰ ЦДАГОУ. – Ф. 1. – Оп. 22. – Спр. 123. – Арк. 97.

⁷¹ Koch H., HURIP interview, fol.11.

⁷² *Heyer F.* Op. cit. – S. 206; *Власовський І.* Зазнач. праця. – С. 218.

⁷³ 5% населення були протестантами чи приєдналися до соборної церкви (обновленців) // Ereignismeldung UdSSR. – №177. – 18. X. 1941. – S. 8.

⁷⁴ Повна назва цієї розташованої в Києві інституції була така: Церковна рада Святої автокефальної православної церкви в Україні.

⁷⁵ ДАКО. – Ф. Р-2412. – Оп. 2. – Спр. 199. – Арк. 18.

⁷⁶ ДАКО. – Ф. Р-2412. – Оп. 2. – Спр. 199. – Арк. 33.

⁷⁷ Лист Никанора (Абрамовича) до Полікарпа (Київ, 21 квітня 1942р.), частково опубліковано // *Мартирологія.* – Т. I. – С. 711.

⁷⁸ *Heyer F.* Op. cit. – S. 189; Bundesarchiv Berlin, R-6/15, file 15, fol. 105 («Lagebericht über das Gebiet Kriwoi Rog-Land», Кривий Ріг, 30 червня 1943 р.). Цим джерелом мене забезпечив доктор Еріх Габерер.

⁷⁹ USNA, microcopy T-84, roll 120, frame 419181.

⁸⁰ ЦДАВОВУ. – Ф. 3206. – Оп. 1. – Спр. 26. – Арк. 30 зв., 31 зв., 32 зв., 33 зв., 36, 37, 38.

⁸¹ Наприклад, на Миколаївщині наприкінці 1942 р. // *Власовський І.* Зазнач. праця. – С. 261.

⁸² Згідно з твердженням секретаря єпископа Пантелеймона Михайла Івасківа, «всі парафії на Волині» молилися українською мовою // *Мартирологія.* – Т. I. – С. 698; *Heyer F.* Op. cit. – S. 193, 194; *Величківський М.* Зазнач. праця. – С. 801.

⁸³ Протилежний погляд має Дж.Армстронг (Ukrainian Nationalism. – P. 191): «У міру того, як автокефальні священники були висвячені, а священники старшого віку перейшли до відправ українською мовою, вони вочевидь здобули підтримку селянства».

⁸⁴ ДАКО. – Ф. Р-2412. – Оп. 2. – Спр. 199. – Арк. 21, 22.

⁸⁵ *Мартирологія.* – Т. I. – С. 711.

⁸⁶ Інтерв'ю автора з Миколою Павловичем Костюком (українець із Канади, народився в Катеринославі 1915 р., помер 1997 р.), Даунсв'ю (Downsview), Онтаріо, Канада, 1 березня 1996 р.; *Власовський І.* Зазнач. праця. – С. 233; *Heyer F.* Op. cit. – S. 218; *Armstrong J.* Op. cit. – P. 157.

⁸⁷ ЦДАВОВУ. – Ф. 3676. – Оп. 1. – Спр. 50. – Арк. 12–20.

⁸⁸ ДАКО. – Ф. Р-2412. – Оп. 2. – Спр. 199. – Арк. 52. Слід цієї ментальності можна знайти у Власовського І. («Як було...». – С. 28, де стверджується, що автономісти хотіли довести «що вони також українці»).

⁸⁹ *Хуртовина П.* Зазнач. праця. – С. 99.

⁹⁰ ЦДАВОВУ. – Ф. 3206. – Оп. 1. – Спр. 26. – Арк. 40 зв. Див. також: *Heyer F.* Op. cit. – S. 189.

⁹¹ ДАКО. – Ф. Р-2412. – Оп. 2. – Спр. 199. – Арк. 62, 63; *Величківський М.* Зазнач. праця. – С. 399; *Никон Немайрон [Андрусак М.]*, У збудженій в огні столиці України (Славній пам'яті мучеників за Україну в Києві (1941–1942 рр.) // В боротьбі за Українську державу: Есеї, спогади, свідчення, літописання, документи Другої світової війни. – Вінніпег, 1990. – С. 811, 817.

⁹² Сіпо конфіскувало протоколи церковної ради й уже ніколи не повернуло їх. Протоколи Вищого церковного управління було підготовлено до евакуації, проте німці, яким бракувало місця в машині, повикидали мішки з документами на дорогу. Особисті записи членів цієї адміністрації спалили в 1943 р., щоб запобігти використанню їх НКВС // *Мартирологія.* – Т. I. – С. 714; *Дублянський А.* Зазнач. праця. – С. 41.

⁹³ Прикладом є рукописна реєстрація парафій Рокитнянського району, яка також подає інформацію про протестантів // ДАКО. – Ф. Р-2292. – Оп. 1. – Спр. 2. – Арк. 13–15.

⁹⁴ Ці цифри за вересень 1942 р. очевидно походять від Никанорової промови, що була виголошена в жовтні 1942 р. в соборі // *Власовський І.* Зазнач. праця. – С. 234; *Дублянський А.* Зазнач. праця. – С. 44, 45. Див. також: *Heyer F.* Op. cit. – S. 206.

⁹⁵ *Heyer F.* Op. cit. – S. 206–208.

⁹⁶ Цими єпархіями є (1) в бецирку Волинь-Поділля: автономна єпархія Волині (під Алексієм), включно з чотирма вікаріатами (Луцьк, Рівне, Почаїв і Володимир-Волинський); автономна єпархія

в Бресті (під Іоаном [Лавриненком]; автокефальний вікаріат у Дубні (під В'ячеславом [Лісицьким]); автокефальна єпархія Полісся й Пінська (під Олександром [Іноземцевим]), яка включала Брестський вікаріат (під Юрієм [Кореністовим]); (2) в Житомирському бецирку: Мозирська автономна єпархія (під ≤Николаєм [Автономовим]) і автокефальна єпархія Поділля (під Фотієм [Тимощуком]); (3) в Київському бецирку: автокефальна єпархія Переяслава (під Мстиславом [Скрипником]); (4) в Миколаївському бецирку: автономна єпархія (під Антонієм [Марченком]) і автономна єпархія Херсона (під Серафимом [Кушнеруком]); (5) в Кримському бецирку (Таврида): автокефальна єпархія Мелітополя (під Сергієм [Охотенком]). Чотирма Алексієвими вікаріями були: Іов (Кресович) луцький, Феодор (Рафальський) рівненський, Никодим [?] почаївський і Мануїл [Тарнавський] володимиро-волинський. Назви єпархій та їхніх керманців, що їх тут наведено, зібрано з різних джерел, які цитуються в посланнях.

⁹⁷ Heyer F. Op. cit. – S. 189, 206–208.

⁹⁸ Armstrong J. Op. cit. – P. 196.

⁹⁹ Теодорович А. (протопресвітер). Пресвященний Платон, єпископ рівненський (в світі Павло Артем'юк) (Спогад) // Літопис Волині. – Т. 4. – 1958. – №4. – С. 22.

¹⁰⁰ Дублянський А. Зазнач. праця. – С. 44, 45; Власовський І. Зазнач. праця. – С. 234.

¹⁰¹ Armstrong J. Op. cit. – P. 200.

¹⁰² Власовський І. Зазнач. праця. – С. 234.

¹⁰³ Там само. – С. 235.

¹⁰⁴ Там само. – С. 234, 235.

¹⁰⁵ ЦДАВОВУ. – Ф. 3206. – Оп. 2. – Спр. 231. – Арк. 45.

¹⁰⁶ Ідея і чин: Орган Проводу ОУН, 1942–1946. Передрук підпільного журналу [Літопис УПА, 24]. – Торонто, 1995. – С. 124; Мартирологія. – Т. I. – С. 739; про Успенський собор: Wilhelm H.-H. Op. cit. – S. 88.

¹⁰⁷ Це були Покровська церква в Солом'янському районі й Вознесенська церква на півдні Деміївського району // Власовський І. Зазнач. праця. – С. 233.

¹⁰⁸ Heyer F. Op. cit. – S. 209; Мартирологія. – Т. I. – С. 711.

¹⁰⁹ Церква була музеєм до 1941 р. й стала доступною для вірних лише навесні 1942 р., коли її було передано автономній церкві // Мартирологія. – Т. I. – С. 716; Heyer F. Op. cit. – S. 209; Дублянський А. Зазнач. праця. – С. 51; Фесенко Т. Повесть кривых лет. – Нью-Йорк, 1963. – С. 90.

¹¹⁰ Heyer F. Op. cit. – S. 207, 208; про Полтаву пор.: Власовський І. Зазнач. праця. – С. 233, 234.

¹¹¹ Дніпропетровська газета 23 січня 1943 р. писала тільки про 20 000 // Heyer F. Op. cit. – S. 171, 208.

¹¹² Ibid. – S. 208.

¹¹³ ДАКО. – Ф. Р-2418. – Оп. 1. – Спр. 13. – Арк. 64; Buchbender O. Das tinende Erz: Deutsche Propaganda gegen die Rote Armee im Zweiten Weltkrieg. – Stuttgart, 1978. – S. 278.

¹¹⁴ Heyer F. Op. cit. – S. 172.

¹¹⁵ Такий самий коментар зробив Ганс-Гайнріх Вільгельм на підставі доповіді сіпо й СД про Білорусію // Wilhelm H.-H. Op. cit. – S. 91.

¹¹⁶ Koch H., HURIP interview, fol.9.

¹¹⁷ Vegesack S. von. Als Dolmetscher im Osten: Ein Erlebhisbericht aus den Jahren 1942–1943. Mit 12 Bildern nach Aufnahmen des Verfassers. – Hannover-Döhren, 1965. – S. 121.

¹¹⁸ Heyer F. Op. cit. – S. 207.

¹¹⁹ Цими районами були: Дніпропетровський, Миколаївський, Мелітопольський і Кіровоградський гебіти. Джерело відзначає в цілому по Україні ≤дуже високий рівень відвідування церков. Скрізь і часто церковне вінчання” // ЦДАВОВУ. – Ф. 3676. – Оп. 4. – Спр. 161. – Арк. 55.

¹²⁰ ЦДАГОУ. – Ф. 1. – Оп. 22. – Спр. 123. – Арк. 97; Микола Салата, українець, 1914 року народження, с. Медвин, авторське інтерв'ю. – с. Медвин, Богуславський район, Київська область, 17 липня 1995 р.

¹²¹ Мартирологія. – Т. I. – С. 717. Див. також: Гартимів М. Зазнач. праця. – С. 126; Ф.Г. [Федір Гайович]. Київ у жовтні 1941 р. // На зов Києва. – С. 163; Дублянський А. Зазнач. праця. – С. 36; Онацький С. Україна очима італійських кореспондентів у другій світовій війні // Самостійна Україна. – Т. 18. – 1965. – №2 (192). – С. 20; Werner P. Ein Schweizer Journalist sieht Rußland: Auf den Spuren der deutschen Armee zwischen San und Dnjepr. – Olten, 1942. – S. 98, 99.

¹²² Heyer F. Op. cit. – S. 209.

¹²³ ЦДАГОУ. – Ф. 1. – Оп. 23. – Спр. 124. – Арк. 97.

¹²⁴ Він також мав неприємне враження від православних священиків, яких зустрічав – вони рідко були освіченішими за пересічних людей // Селешко М. Вінниця: Спомини перекладача комісії дослідів злочинів НКВД у 1937–1938 рр. – Нью-Йорк, Торонто, Лондон, Сідней, 1991. – С. 102.

¹²⁵ Приклади стосовно початку 1943 р. є в: Heyer F. Op. cit. – S. 209; Сергійчук В. ОУН-УПА у роки війни: нові документи і матеріали. – К., 1996. – С. 329. Про священиків див.: Власовський І. Зазнач. праця. – С. 237, 238; ЦДАГОУ. – Ф. 1. – Оп. 22. – Спр. 123. – Арк. 64.

- ¹²⁶ Архів Гуверського інституту війни, революції та миру, Harvard University, Russian Research Center, Interview transcripts 1950–1951, box 22: Інтерв'ю з анонімним православним священиком. – Interview 96 AD, B-6 Harvard University Refugee Interview Project, n. p., 5 November 1950, fol. 21.
- ¹²⁷ *Heyer F.* Op. cit. – S. 208, 209.
- ¹²⁸ *Селешко М.* Зазнач. праця. – С. 103.
- ¹²⁹ Отець Ковтун із села Мошорине в Ново-Празькому районі цитується в повоєнному звіті // ЦДАГОУ. – Ф. 1. – Оп. 22. – Спр. 391. – Арк. 24.
- ¹³⁰ У серпні 1942 р. всіх кліриків Вінницького гебіту було зібрано на збори. З'явилися 16 автономних, 11 автокефальних священиків, єпископ Фотій (Тимошук) і 4 протестанти. Не було представника римо-католицької церкви з Гнівані. Регіональний кірхенреферент, якийсь Ген, наказав присутнім спонукати віруючих до співпраці з німцями // ЦДАВОВУ. – Ф. 3206. – Оп. 1. – Спр. 26. – Арк. 28. Див. також: ЦДАВОВУ. – Ф. 3676. – Оп. 1. – Спр. 50. – Арк. 27.
- ¹³¹ Оголошення в: *Последние новости (Київ)*. – 1942. – 20 апреля. – С. 4; *Fireside H.* Op. cit. – P. 112.
- ¹³² ЦДАГОУ. – Ф. 1. – Оп. 22. – Спр. 391. – Арк. 24; ЦДАГОУ. – Ф. 1. – Оп. 22. – Спр. 123. – Арк. 64.
- ¹³³ *Хорошунова А.* Киевские записки. 1941–1944 // *Die Schoßh von Babij Jar: Das Massaker deutscher Sonderkommandos an der jüdischen Bevölkerung von Kiew 1941 fünfzig Jahre danach zum Gedenken*. – Konstanz, 1991. – S. 304.
- ¹³⁴ ЦДАГОУ. – Ф. 1. – Оп. 22. – Спр. 391. – Арк. 24. Див. також: ЦДАГОУ. – Ф. 1. – Оп. 22. – Спр. 123. – Арк. 64.
- ¹³⁵ *Коряков М.* Освобождение души. – Нью-Йорк, 1952. – С. 197. Схожий випадок на Поліссі див.: *Скорупський М.* У наступах і відступах: (Спогади). – Чикаго, 1961. – С. 52.
- ¹³⁶ Ereignismeldung UdSSR. – №37. – 29. VII. 1941. – S. 6; Ibid. – №81. – 12. IX. 1941. – S. 15; Ibid. – №120. – 21. X. 1941. – S. 10. Байдужість, ба навіть ворожість до релігії з боку молодого покоління Дж. Армстронг завважив давно, проте залучив незначну кількість документів (Див.: *Armstrong J.* Op. cit. – P. 156, 189).
- ¹³⁷ *Селешко М.* Зазнач. праця. – С. 102. Докладно про міську молодь див.: Ereignismeldung UdSSR. – № 52. – 14. VIII. 1941. – S. 14; ЦДАВОВУ. – Ф. 3206. – Оп. 1. – Спр. 26. – Арк. 31 зв. (щодо Кіровограда); *Buchbender O.* Das tunende Erz. – S. 319; *Сергійчук В.* Зазнач. праця. – С. 345.
- ¹³⁸ *Heyer F.* Op. cit. – S. 201.
- ¹³⁹ Заява автокефального протоієрея Деміда Бурка // *Власовський І.* Зазнач. праця. – С. 232.
- ¹⁴⁰ *Benz E.* Die religiöse Lage. – S. 36, 37. Див. також: Сучасне українське село (Від власного кореспондента) // *Український вісник (Берлін)*. – 1943 р. – 4 квітня. – С. 6, 7 [про село в Бердичівському гебіті]; ЦДАВОВУ. – Ф. 3206. – Оп. 1. – Спр. 26. – Арк. 30 зв., 32 зв., 33 зв.
- ¹⁴¹ Ereignismeldung UdSSR. – №45. – 7. VIII. 1941. – S. 6.
- ¹⁴² ЦДАГОУ. – Ф. 1. – Оп. 22. – Спр. 122. – Арк. 32, 33.
- ¹⁴³ ЦДАГОУ. – Ф. 1. – Оп. 22. – Спр. 122. – Арк. 99.
- ¹⁴⁴ Ereignismeldung UdSSR. – №81. – 12. IX. 1941. – S. 15.
- ¹⁴⁵ *Heyer F.* Op. cit. – S. 218.
- ¹⁴⁶ *Любомиренко Б.* Зазнач. праця. – С. 40, 51; ЦДАГОУ. – Ф. 1. – Оп. 22. – Спр. 122. – Арк. 64. Один автор повідомляє, що до 1943 р. в Україні на схід від колишнього радянського кордону 1939 р. було 713 баптистсько-євангелістських громад із загальною чисельністю 32000 членів (Див.: *Домашовець Г.* Нарис історії української євангелістсько-баптистської церкви. – Ірвінгтон, Торонто, 1967. – С. 222–224).
- ¹⁴⁷ ЦДАВОВУ. – Ф. 3676. – Оп. 4. – Спр. 161. – Арк. 51, 53.
- ¹⁴⁸ ЦДАВОВУ. – Ф. 3206. – Оп. 1. – Спр. 26. – Арк. 40 зв. Генерал-комісар Магунія доповідав у вересні 1942 р., що молодь у Київському бецирку «не дуже цікавиться» справами церкви й «використовує службу аби ухилитися від роботи» // USNA microcopy, T-84, roll 120, frame 419181 (Auszug aus dem Lagebericht des Generalkommissars).
- ¹⁴⁹ *Plaggenborg S.* Religiosität und Areligiosität // *Plaggenborg S.* Revolutionskultur: Menschenbilder und kulturelle Praxis in Sowjetrussland zwischen Oktoberrevolution und Stalinismus. – Kūln, Weimar, Wien, 1996. – S. 289–314; *Plaggenborg S.* Sdkularisierung und Konversion in RuЯland und der Sowjetunion // Sdkularisierung, Dechristianisierung, Rechristianisierung im neuzeitlichen Europa: Bilanz und Perspektiven der Forschung. – Guttingen, 1997. S. 275–290.

The article discusses the religious situation in the territory of the German Reichskommissariat Ukraine (1941–1944) and argues that there was a religious revival, but that its scope was modest. Churches re-opened and bishops and priests arrived, but as time went on, the German authorities obstructed church life more and more. Most importantly, most young and many middle-aged people had little or no interest in, or respect for, the Orthodox church and indeed religion general.